

Jiří Šubrt a kolektiv

Soudobá sociologie V

(Teorie

sociální změny)

Soudobá sociologie V

(Teorie sociální změny)

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., a kolektiv

Recenzenti:

prof. PhDr. Peter Ondrejko, Dr.Sc.

doc. PhDr. Ivan Chorvát, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© Jiří Šubrt (za kolektiv autorů), 2013

ISBN 978-80-246-2219-4

ISBN 978-80-246-2561-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodní poznámka editora / 7

Jiří Šubrt

Sociální změna – různé přístupy k jejímu zachycení a analýze / 9

Martin Soukup

Evoluční teorie kultury: koevoluce genů a kultury / 40

Václav Soukup

Dynamika sociokulturní změny / 66

Vojtěch Prokeš

Teorie moci v soudobé sociologii: od aktéra ke struktuře / 92

Jan Kalenda

Formování států: Čtyři teoretické tradice a jejich vztah k sociální změně / 112

Zuzana Kubišová

Národní identita: trvání a změna / 145

Palo Fabuš

Proměna časovosti v historii a dnes / 206

Helena Kubátová

Individualismus z historicko-sociologické perspektivy / 230

Markéta Sedláčková

Utváření moderní demokracie v kontextu vývoje vztahu politické sféry a náboženství / 255

Obsah

Karel Černý

První a druhá vlna modernizační teorie po druhé světové válce / 270

Karel Hanuš

**Teorie závislosti v díle Andre Gundera Franka
a Fernanda Henrique Cardosa** / 321

Oleg Suša

**Ke klasifikaci sociologických teorií soudobé globalizace:
přístupy a problémy** / 358

Petr Vidomus

Kontrahnutí: jak zabránit sociální změně / 387

Arnošt Veselý

Přístup k analýze a explanaci sociální změny / 429

Úvodní poznámka editora

Série textů s označením *Soudobá sociologie* začala vycházet v roce 2006. Od té doby byly v jejím rámci publikovány již čtyři svazky. Tento je pátý a jeho název napovídá, že tematicky je věnován různým teoretickým přístupům k problematice sociální změny. Uvedeným zaměřením se publikace řadí do aktuálního badatelského proudu, který je dnes namnoze spojován s konceptem historické sociologie.

Připomeňme na tomto místě, že první díl *Soudobé sociologie* s podtitulem *Teoretické koncepce a jejich autoři* [2006] se zaměřil na klíčové postavy soudobého sociálněvědního myšlení (I. Wallerstein, Z. Bauman, A. Toffler, N. Luhmann, R. Münch, A. Giddens, M. Castells, U. Beck, A. Honneth, N. Fraser, A. Etzioni). Obsah druhého dílu [2007] je ve své podstatě vymezen názvem *Teorie jednání a sociální struktury* (obsahuje kapitoly věnované koncepcím H. Blumera, H. Garfinkela, E. Goffmana, P. Bergera, T. Luckmanna, R. Collinse, J. Habermase, P. Bourdieua, J. S. Colemana, neopozitivismu, funkcionalismu, diskurzivní analýze, sociální stratifikaci, kohezi, důvěře, sociálnímu kapitálu a deviaci). Kapitoly třetího dílu *Diagnózy soudobých společností* referují o podstatných otázkách života v soudobých společnostech (vědění, informace, ekologie, práce, kvalita života, sociální stát, kultura, postmoderna, multikulturalismus, globalizace, rizika, konflikty) a o autorech, kteří se jimi zabývají (D. Bell, A. Touraine, R. N. Bellah, G. Schulze, G. Lipovetsky, J. Baudrillard, P. Virilio, J. Alexander). Čtvrtý svazek *Aktuální a každodenní* zahrnuje různorodou tematiku (sociobiologie, trvale udržitelný rozvoj, kulturní studia, feminismus, distributivní spravedlnost, typy kapitálů, střední třída, vysoké a populární umění, symbolické násilí, náboženství, sociální síť, grounded theory) a portréty několika dalších postav soudobého sociologického myšlení (R. Sennett, M. Maffesoli, B. Latour, M. Juergensmeyer).

Tento pátý díl je orientován na různé přístupy spojené s otázkou sociální změny. Referuje o tematice evoluční teorie a sociokulturní změny, o problematice moci, revoluce a formování států, o utváření národní identity a demokracie. K dalším tématům patří proměny časovosti, individua-

lizace, modernizace, teorie závislosti, globalizace, sociální hnutí a v neposlední řadě i metodologické otázky analýzy sociální změny.

Čtenáři publikací ze série *Soudobé sociologie* již vědí, že jednotlivé svazky nemají charakter koncepčně strukturovaných učebnic, nýbrž spíše sborníků, jejichž cílem je přiblížit především to, co je aktuální, a přitom u nás zatím nepříliš známé. I tentokrát vsadil editor při koncipování publikace především na mladší spolupracovníky. Všichni pevně věříme, že se nám společně podařilo sestavit kolekci textů, která bude přínosná a zajímavá nejen pro studenty, ale i pro širší čtenářskou veřejnost.

Jiří Šubrt

Sociální změna – různé přístupy k jejímu zachycení a analýze

Jiří Šubrt

Zavedení slovního spojení „sociální změna“ do sociologického slovníku je připisováno Williamu F. Ogburnovi [1964 (1922)] a souvisí nepochybně se snahou nahradit tímto „neutrálním“ termínem takové kontroverzní koncepty, jaké představuje pokrok, vývoj či evoluce. V protikladu ke všemu, co je statické či setrvale plynulé, znamená sociální změna dynamiku a diskontinuitu, přičemž se může týkat demografických procesů, sociálních struktur, kulturních vzorců, společností a jejich subsystémů, organizací, institucí či skupin. Sociální změny mohou obecně vzato mít různý rozsah (celkové – dílčí), závažnost a hloubku (hluboké – povrchové), různou délku trvání (dlouhodobé – krátkodobé) a rychlost (rychlé – pomalé). K problému sociální změny se vztahují teorie, které sledují dva základní cíle: a) změnu teoreticky popsat a b) vysvětlit. Teoretický popis je orientován především na vyjádření povahy a směru změny (nahrazení čeho – čím; nárůst – úbytek) a dráhy, po které probíhá (lineární, cyklická, skoková). Některé z těchto přístupů mají charakter obecné teorie, v jiných případech se jedná o teorie speciální.¹ Vysvětlení, které podávají, se orientuje především na otázky, jaké jsou zdroje dynamiky a inovací, jací hybatelé uvádějí změnu do pohybu a jaké faktory ovlivňují její průběh. Na téma sociální změny bylo publikováno značné množství knižních titulů,² v nichž jsou většinou rozlišeny tři základní typy teorií sociální změny: teorie historických cyklů, historický materialismus a evolucionismus (autorem jednoho z nejznámějších pojednání na toto téma je Piotr Sztompka [1993]).

Maureen T. Hallinanová klade provokativní otázku, zda je vůbec možné teorii sociální změny rozvíjet, a zmiňuje tři argumenty, jež mohou znít ze strany těch, kteří takovou možnost odmítají [Hallinan 2000: 181]. První argument přichází ze strany historických relativistů, kteří tvrdí, že

¹ Maureen T. Hallinanová rozlišuje v tomto smyslu teorie globální a specifické [Hallinan 2000: 182].

² Jako příklad lze uvést práce [Moore 1967; Nisbet 1969, 1972; Smith 1976; Schneider 1976; Mendras 1983; Fals Borda 1985; Boudon 1986; Haferkamp – Smelser 1992; Müller 1995; Turchin 2003; Vago 2004; Harper – Leicht 2007].

závěry, které lze vyvodit z analýzy určité konkrétní historické události, nelze zobecňovat a vztahovat na vysvětlování jiných konkrétních událostí, protože ty se nikdy neodehrávají za identických podmínek. Druhý argument operuje s tím, že každá sociální změna je natolik komplexním jevem, že je prakticky nemožné vzít v potaz všechny podstatné vztahy, které mohou příčiny a průběh změny ovlivňovat. Třetí argument se týká toho, že vzorec přeměn, který bývá v příslušné teorii obsažen, nelze ze samotných faktů, s nimiž pracuje historická věda, přímo odvodit, nýbrž je to vždy výsledek určité intelektuální imaginace.

Na uvedených příkladech si lze povšimnout, že argumenty proti teoretizování o sociální změně přicházejí zejména ze strany historické vědy. Sociologie naproti tomu už od svých počátků většinou považovala historický pohled za úzký, omezený na deskripci, postrádající snahu o zobecnění. Auguste Comte rozvíjel své teoretické úvahy v rámci sociální dynamiky, problematikou historických stadií a jejich následnosti se zabýval Karel Marx, Herbert Spencer, Ferdinand Tönnies, Émile Durkheim, zkoumání společenského mechanismu, který vede ke změně, se věnoval Max Weber a Vilfredo Pareto. V myšlení mnoha sociologů (nikoli všech) této doby ještě převažovala víra v teorii pokroku a také představa, že dějiny nejsou jen nějakým nahodilým sledem událostí, nýbrž že je v nich možné odhalit zákony historického vývoje (Karl R. Popper [2000] to později bude kritizovat jako „historicismus“).

Hallinanová konstatuje, že rané teorie sociální změny dávaly přednost jednoduchosti a koncentrovaly se na jeden faktor anebo velmi malé množství faktorů jakožto spouštěcí elementy [Hallinan 2000: 182]. Spekulativní charakter teorií společenského vývoje, které vznikly v druhé polovině 19. a na počátku 20. století, nepochybně významnou měrou ovlivnil skutečnost, že v dalším vývoji sociologického myšlení došlo ke zdatelnému odklonu od studia dlouhodobé sociální dynamiky (i když ne k absolutnímu; výjimky existovaly, např. Pitirim A. Sorokin). V sociologii se výrazně prosadila tendence rozpracovávat modely společnosti v klidovém stavu a orientovat se na analýzu dat vypovídajících o současnosti. Norbert Elias později označí tuto tendenci jako „ústup sociologie k přítomnosti“. Širokého uznání se Eliasovo dvousvazkové dílo *Über den Prozeß der Zivilisation* [2006, 2007], vytvořené již v době před druhou světovou válkou, dočkalo teprve v polovině 70. let 20. století.

Určitou zásluhu o znovunastolení tématu sociální změny v rámci sociologie má Talcott Parsons a badatelé z jeho okruhu. Parsons po druhé svět-

tové válce rozvíjel koncepci modernizace, kterou v 60. letech spojil s teorií sociální evoluce [1971a (1966); 1971b]. V Americe se od 60. let také rozvíjí historická komparativní sociologie, kterou reprezentuje nejprve Barrington Moore, a později Charles Tilly, Theda Skocpolová a Michael Mann. Významnou kapitolu dnešní historické sociologie představuje studium vývoje světového systému, kterým se zabývá Immanuel Wallerstein [1974, 1980, 1989], ale také koncepce civilizační plurality a modernizační mnohotvárnosti, jež rozvíjí Shmuel Noah Eisenstadt [2000, 2007] a Jóhann Páll Árnason [2003, 2005].

Odhlédneme-li od chronologie toho, jakým způsobem se téma sociální dynamiky a změny v dějinách sociologického myšlení objevovalo a zase mizelo, můžeme konstatovat, že z hlediska výkladových principů lze rozlišit několik typů teorie sociální změny. Prvním typem jsou cyklické teorie, které předpokládají, že sociální změna sleduje vývoj v kruhu. Druhý typ představují teorie, v nichž je zdůrazněn aspekt diskontinuity, která může mít charakter revolučního skoku nebo zlomu. Třetím typem jsou teorie lineárního, kontinuálního vývoje, jež jsou z velké části (ne však zcela) spojeny s představou evoluce. Vedle těchto tří základních typů lze pak ještě uvažovat o specifických teoriích, které se dnes týkají např. problematiky bifurkací, zrychlování, krizí nebo kolapsů. Dodejme, že uvedená typologie má – podobně jako jiné typologie – určité přednosti, ale také určité nedostatky. Předností je nepochybně to, že umožňuje cestu labyrintem sociologických teorií sociální změny nějakým způsobem zpřehlednit. Nedostatkem je však to, že některé konkrétní teorie nelze do této typologie zařadit zcela jednoznačně, neboť obsahují prvky i některých jiných typů.

Teorie cyklického vývoje

Teorie cyklického vývoje a změny jsou rozvíjeny v dvou základních variantách. První varianta nahlíží na dějiny monistickým způsobem a předpokládá, že představují jednotný proud, který je vnitřně členěn na periody, jež se opakovaně vracejí. Druhá varianta vidí dějiny pluralistickým způsobem; nejsou jednotné, nýbrž jsou tvořeny trváním jednotlivých, rozdílných kultur či civilizací, z nichž každá prochází svým vlastním vývojem, jenž opisuje kruh vedoucí od zrodu přes fázi vyspělosti až k úpadku a zániku. První variantu lze přiblížit na příkladu teorie koloběhu elit italského sociologa Vilfreda Pareta, případně pomocí koncepce střídání

kulturních supersystémů, zformulované Pitirimem A. Sorokinem. Druhou variantu reprezentuje přístup německého filozofa Oswald Spenglera, a zejména pak monumentální dvanáctisvazkové dílo *Studium dějin* britského historika Arnolda J. Toynbee.

Pareto označuje výrazem cirkulace elit posloupnost, v níž dochází ke střídání skupin, které zaujímají ve společnosti vládnoucí pozice. Tuto cirkulaci považuje autor za zákonitý jev [Pareto 1968: 36]; dějiny podle jeho soudu nejsou ničím jiným než hřbitovem aristokracií, tj. elit, jež byly nahrazeny jinými elitami. Důvodů pro toto střídání je několik. Jedním z nich je, že velká část aristokratů hyne v bojích. Jiným zase to, že v průběhu generační směny ztrácejí příslušníci aristokracie svou vitalitu a schopnost používat sílu, jíž je k obhájení privilegovaných pozic zapotřebí. Hlavním důvodem koloběhu elit jsou však především periodicky se opakující situace úpadku, v nichž jedinci tvořící elitu pozbývají kvality a schopnosti, jež jsou k udržení vládnoucích pozic nutné, zatímco v ovládané mase se mobilizují ti, kteří mají ambice a schopnost se do elitního postavení dostat. Pareto – inspirovan Machiavellim – rozlišuje dva typy elit, lišky a lvy, jež se u moci střídají [Endrueit 1986: 232]. Lišky se stávají elitou v evoluční fázi vývoje tak, že lští postupně pronikají do vedoucích pozic a obsazují je. Lvi se stávají elitou v revoluční fázi vývoje, kdy se dostávají na vrchol společenské hierarchie za využití síly. Tyto dvě vývojové fáze – evoluční a revoluční – se v historickém vývoji cyklicky opakují.

Sorokin ve svém díle „Sociální a kulturní dynamika“ [1937–41] rozlišuje tři obecné typy kultury, které označuje jako kulturní supersystémy. Každý z těchto supersystémů je vnitřně členěn na pět základních dílčích systémů: jazyk, náboženství, etiku, vědu a umění. První typ představuje kultura ideační – spekulativní (*ideational*), druhý kultura smyslová (*sensate*), třetí kultura idealistická (*idealistic*). Ideační kultura má duchovní povahu a její nejvyšší hodnota spočívá v bohu. Primární kulturní potřeby lidí jsou spirituálně orientované. Smyslová kultura má materialistický charakter. Klade důraz na materiální potřeby, jejichž uspokojování je dosahováno přetvářením vnějšího světa a přírody. Idealistická kultura je mnohorozměrná a představuje syntézu kultury ideační a smyslové. Je to kultura, v níž mají své místo duchovní i materiální potřeby, a která se proto rozvíjí jak na duchovní tak i na materiální úrovni. Za nejobecnější tendenci historického vývoje považuje Sorokin to, že se v dosavadních dějinách lidstva uvedené tři typy kultury střídají. Přitom je ovšem nutné zdůraznit, že podle Sorokina nemá toto střídání nějaký zákonitý průběh ani historicky

závaznou logiku následností. Fluktuace nemá rytmický charakter a délka trvání jednotlivých typů kultury je značně rozdílná.

období	dominantní kultura
Řecko, 8.–6. století př. n. l.	ideační
Řecko, 5. století př. n. l.	idealistická
Řím, 4. př. n. l. – 4. století n. l.	smyslová
Evropa, 4.–6. století n. l.	idealistická
Evropa, 6.–12. století	ideační
Evropa, 12.–14. století	idealistická
Evropa, 14. století – současnost	smyslová

[Sorokin 1937: 153].

Koncepce O. Spenglera je do určité míry ovlivněna Nietzscheho představou věčného opakování a návratu téhož. Dějiny podle Spenglera neprobíhají v přímé linii k jednomu cíli, nýbrž jsou tvořeny trváním jednotlivých kultur, z nichž každá prochází stejným koloběhem vznikání a zanikání, který lze přirovnat ke zrodu a hynutí organismů. Spengler podle svých představ odhaluje jakousi skrytou „morfologii“ lidských dějin, jejíž logika je založena na tom, že existence všech kultur – přes jejich nespornou mnohotvárnost a odlišnost v konkrétních jevových formách – je podřízena stejnému vývojovému vzorci, který vede od zrodu a mladosti ke zralosti, stáří a umírání. V rámci vývoje jednotlivých kultur (resp. společností) Spengler rozlišuje mládí kultury, pro jehož označení používá pojem „kultura“ v užším slova smyslu, a stáří (dekadentní periodu), kterou označuje výrazem „civilizace“. Ve své knize *Zánik Západu* Spengler [2011] hovoří o kultuře indické, babylonské, egyptské, antické, čínské, středoamerické, arabské a západní (evropské). Západní kultura podle Spenglera vstoupila do stadia civilizace, a tak je nevyhnutelností opakujících se cyklů předurčena ke svému zániku.

V německém myšlení 19. a počátku 20. století byl koncept kultury vyzvedán proti pojmu civilizace v tom smyslu, že kultura byla považována za významnou, hodnotnou a autentickou, zatímco civilizace byla chápána jako něco umělého, strojeného, úpadkovitého a neautentického. Pro Spenglera se z tohoto důvodu stává klíčovým termínem kultura. Naopak v britském myšlení, jež vychází z jiných předpokladů a tradic, sehrává

významnou roli koncept civilizace. To ostatně dokládá i dílo britského historika A. Toynbee. Hlavní předmět studia dějin podle tohoto autora představují civilizace (v plurálu). Toynbee nepojímá dějiny jako nějaký jednotný průběh vývoje lidstva, nýbrž jako řadu samostatných civilizací. Jeho hlavní dílo *Study of History* [Toynbee 1934–1961] má dvanáct svazků a více než šest tisíc stran. Toynbee v něm rozlišuje a zkoumá 21 velkých historických civilizací (uvádíme je v abecedním přehledu): andskou, arabskou, babylonskou, čínskou, dálnévýchodní – její kolébku, dálnévýchodní v Koreji a Japonsku, egyptskou, helénskou, hindskou, chetitskou, indicou, íránskou, mayskou, mexickou, minojskou, ortodoxně křesťanskou – její kolébku, ortodoxně-křesťanskou v Rusku, sumerskou, syrskou, yucatanou a západní [Beneš 2010: 54]. Každá z těchto civilizací je zvláštní a specifická, avšak každá ve svém vývoji vykazuje totéž schéma – jakýsi dynamický vzor „geneze, růstu, zlomu a rozkladu“ [Toynbee 1995: 144]. Světová historie se tak rozpadá na řadu do sebe uzavřených pohybů v kruhu – cyklů probíhajících v určitém prostoru a čase.

Pokud se jedná o příspěvky soudobých autorů, mezi cyklické přístupy bývá řazeno [Vester 1995: 129–145] studium dlouhodobých historických cyklů Joshuy S. Goldsteina [1988], v němž je jako klíčová vyzvednuta otázka hegemonu světové moci, anebo studie Paula Kennedyho [1991] zabývající se problémem vzestupu a pádu velmocí. V obou uvedených případech však nejde o čistou cyklicitu, nýbrž o její kombinaci s linearitou (resp. evolucí). Vývojové modely, které zmínění autoři představují, mají podobu vlnové oscilace, jedná se v nich o dlouhé cykly střídání vzestupů a úpadků (konjunktur a krizí) odehrávající se v rámci mnohasetletého historického vývoje.³

Kennedy [1991] sleduje změny v globální ekonomicko-mocenské rovnováze probíhající od začátku 16. století do současnosti. Autor dává ve svém zkoumání proměn imperiální nadvlády do vzájemné souvislosti hospodářský vývoj s probíhajícími válkami a mocenskými boji. Tímto způsobem

³ Inspirací pro tyto přístupy se stal objev ekonoma Nikolaje D. Kondratieva, který už před druhou světovou válkou identifikoval v kapitalistické ekonomice dlouhé vlny ekonomických cyklů (kondratievské dlouhé vlny, resp. cykly), které trvají zhruba 50 až 60 let. Po druhé světové válce rozpracoval francouzský historik Fernand Braudel koncepci, v níž se hovoří o dlouhém trvání (*longue durée*) historie, které je rytmizováno probíháním hospodářských i jiných cyklů (konjunktur). To vše později využil sociolog Immanuel Wallerstein ve své z marxismu vycházející koncepci vývoje světového systému. Goldstein se na Wallersteina odvolává, zároveň se ale snaží od něj odlišit.

bem sleduje nejen průběh cyklů hegemonie, ale i to, jak se role hegemonu v rámci mezinárodního systému přesouvala (Holandsko v 17. století, Británie v 19. století, USA ve 20. století).

Goldstein se zabývá vývojem ekonomického a politického jádra světového systému v posledních pěti stech letech. V souvislosti s tím rozlišuje ekonomické dlouhé vlny s asi 50letou délkou trvání a cykly hegemonie a hegemonických válek s délkou zhruba 150 let. Konstatuje, že mezi lety 1495 a 1945 proběhlo devět ekonomických cyklů a tři hegemonické cykly [Goldstein 1988: 7–8]. Tyto cykly neměly fixní nebo mechanickou povahu, ale odvíjely se nepravidelně evolučním způsobem v čase. Podle autora nám jejich poznání neumožňuje předvídat budoucí vývoj, ale pomáhá nám porozumět dynamice mezinárodní politiky v hlubším kontextu.

Teorie vývojové diskontinuity a zlomu

Tento typ teorií zdůrazňuje, že historický vývoj v sobě obsahuje diskontinuity a zlomy, které narušují jeho kontinuální plynutí, a způsobují, že se sociální realita v určitých historických momentech ocitá jakoby skokem na jiné (obvykle se předpokládá, že vyšší) úrovni. V literatuře je uvedený způsob myšlení spojován s řadou různých přívlastků; hovoří se např. o přístupu dialektickém nebo konfliktualistickém. Významnou roli v tomto pojetí změny hraje historický materialismus, jeho různé odnože a reakce na něj.⁴ Jedním z klíčových je v tomto případě pojem revoluce. Zájem o tematiku revolucí lze nalézt u reprezentantů různých ideologických proudů, je typický zejména pro politické vědce, a nemusí být spojen pouze s marxismem.⁵

-
- ⁴ Někteří autoři (např. Giddens) poukazují na to, že Marxovo pojetí dějin není od koncepcí kontinuálního lineárního pojetí vývoje – které reprezentuje zejména evolucionismus – až tolik vzdálené. Také Marxova teorie, podobně jako klasický evolucionismus, je nesena ideou pokroku coby vzestupného vývoje. Navíc u Marxe – podobně jako u Darwina – je tento vývoj spojen s bojem (u Marxe s bojem třídním, u Darwina s bojem o přežití). Rozdíl je především v tom, že evolucionismus má tendenci uvažovat o plynulém, kontinuálním průběhu změny, zatímco podle Marxe je vývojová kontinuita přerušována určitými kvalitativními skoky revolučního charakteru.
- ⁵ Z novější literatury patří k reprezentativním pracím na téma revoluce knihy Thedy Skocpol [1979], Johna Forana [1997], Michaela D. Richardse [2004] a Shmuela N. Eisenstadta [2006a].

Materialistické pojetí dějin

Marxovy představy o sociální změně byly z filozofického hlediska formovány Hegelovou dialektikou zdůrazňující vnitřní, substanciální rozporuplnost jednotlivých jevů. Rozporuplnost charakterizuje inherentní podstatu těchto jevů, a zároveň je i tím, co je uvádí do pohybu, dává jim jejich vývojovou dynamiku a vede k jejich proměnám. Z antropologického hlediska chápe Marx člověka jako tělesnou bytost, jejíž základní potřebou je materiální reprodukce života. Ta je uspokojována prostřednictvím působení na přírodní prostředí, tedy prací, výrobou. Z hlediska historické zkušenosti na Marxe zapůsobila Velké francouzská revoluce i mnohé další revoluce, které proběhly v 19. století.

Marx vytvořil materialistické pojetí dějin, označované jako historický materialismus (jeho nejlapidárnější výklad je obsažen v „Předmluvě Ke kritice politické ekonomie“ z r. 1859 [Marx 1963: 35-41]), ve kterém popisuje historický vývoj lidstva jako střídání společensko-ekonomických formací, jejichž charakter je dán odlišnými výrobními způsoby. Výrobní způsob chápe Marx jako dialektickou jednotu výrobních sil (tj. technologického charakteru výroby) a výrobních vztahů (tj. především vztahů třídních). Pro každou společensko-ekonomickou formaci je charakteristická existence dvou protikladných tříd, jejichž dialektický vztah (ve své existenci se vzájemně podmiňují, zároveň se ale mezi nimi vytváří nepřekonatelný antagonismus) představuje základní třídní rozpor dané společnosti. Dynamiku historického vývoje v Marxově materialistickém pojetí dějin vytváří dialektický, tj. rozporuplný vztah mezi výrobními silami a výrobními vztahy.

Marx člení historický vývoj podle rozdílných způsobů výroby do následujících vývojových etap (formací): předtřídní (archaická), antická (otrokářská), feudální, buržoazní (kapitalistická). Antická formace byla typická pro Evropu, pokud jde o Asii, Marx hovoří o specifickém „asijském výrobním způsobu“. Za kapitalistickou formaci Marx řadí další hypotetický vývojový stupeň, jímž má být beztřídní komunistická společnost. V každé společensko-ekonomické formaci lze rozlišit základnu (výroba) a nadstavbu (náboženství, politika, právo, umění, věda).

Marx ve svém dialektickém názoru soudí, že výrobní síly a výrobní vztahy se v rámci jednotlivých společensko-ekonomických formací ve své existenci navzájem umožňují. Jejich vzájemný vztah však není neměnný, nýbrž se vyvíjí a posléze dospívá do stadia, kdy se další rozvoj výrobních sil dostává s existujícími výrobními vztahy do neřešitelného rozporu

(třídní vztahy se stávají pouty pro další rozvoj výrobních sil), který musí být překonán revoluční cestou (revolučním skokem, změnou kvality společenského uspořádání). Základní převrat se odehrává v rovině společenské základny, spolu s tím však pomaleji nebo rychleji dochází i ke změně společenské nadstavby. Kolektivním subjektem této revoluční změny je ta společenská třída, která má objektivní zájem na změně výrobních vztahů a na dalším rozvoji výrobních sil. Marxovy představy byly ovlivněny teorií pokroku, která se zrodila v době osvícenství. Marx chápal průběh dějin jaké zákonitý, nejde však o žádné „zelené“ zákony, které se musejí prosazovat s nějakou absolutní nutností. Spíše se jedná o tendence, které se neprojevují automaticky, nýbrž v závislosti na praxi kolektivních společenských subjektů, resp. společenských tříd.

Marxovo myšlení mělo a stále má značný vliv na myšlení mnoha západních intelektuálů. Příkladem jsou zejména britští marxističtí historikové (Eric Hobsbawm, Edvard P. Thompson, Perry Anderson aj.), teoretikové světového systému (Immanuel Wallerstein, André Gunder Frank, Christopher Chase-Dunn) a někteří reprezentanti historické sociologie (Barrington Moore, Theda Skocpol). Teoretizování soudobých autorů, kteří reprezentují tento směr, nicméně ztratilo během posledních desetiletí hodně na své ortodoxnosti. Jako příklad v tomto směru může posloužit teorie světového systému, kterou rozvíjí Immanuel Wallerstein, a to na základě dvou inspiračních zdrojů, z nichž jeden představuje neomarxismus a jím rozvinutá teorie závislosti (*dependency theory*), a druhým je Fernand Braudel a jeho pojetí historické vědy. Wallerstein ve svém díle [1974, 1980, 1989] charakterizuje světový systém jako územní systém propojený ekonomickými vazbami. Tento systém, vyznačující se nerovností a vykořisťováním, propojuje na bázi ekonomické směny bohaté, rozvinuté země tzv. jádra (*core*) s chudými, nerozvinutými zeměmi periferie a semiperiferie. Autor analyzuje, jakým způsobem se tento systém vyvíjel od 15. století až do současnosti – totiž v cyklických fázích, v nichž se střídaly periody růstu s periodami rozkladu. Marxova idea dialektických antagonismů je tímto způsobem ve Wallersteinově díle upozaděna a je nahrazena akcentem na sledování dlouhodobých vývojových cyklů.

Kolektivní aktéři sociální změny

V Marxově myšlení hraje významnou roli představa o historickém kolektivním subjektu, který provede sociální změnu cestou revoluční akce. Zájem o problematiku kolektivního aktéra, který dokáže měnit sociální

realitu, je ovšem charakteristický nejen pro marxismus, ale také pro teorie sociálního konfliktu a sociálních hnutí. Jako doklad pro toto konstatování lze připomenout koncepci sociálního konfliktu Ralfa Dahrendorfa, která byla zformulována do značné míry v opozici vůči Marxovi, přesto ale zároveň nese nepřehlédnutelné znaky marxovské inspirace, a to právě v pojetí formování kolektivních aktérů sociálního konfliktu.

Cesta vývoje konfliktu od jisté výchozí strukturální pozice k rozvinutému sociálnímu konfliktu vede podle Dahrendorfa třemi etapami, které představuje: a) strukturace výchozí situace, b) uvědomění si latentních zájmů, c) vytváření konfliktů [Dahrendorf 1963: 218–220]. V první etapě se vytvářejí základní podmínky konfliktu. Nositelé stejných latentních zájmů ještě netvoří sociální skupiny v pravém slova smyslu, nýbrž jakési kvazi-skupiny,⁶ tj. agregáty lidí, kteří si těchto zájmů ještě nejsou vědomi. Příslušníci těchto agregátů zatím nemusejí být nijak organizováni a nemusejí o sobě navzájem dokonce ani vědět. Jejich podobná pozice ve společnosti je nicméně předurčuje k tomu, aby se za určitých podmínek sblížili a zahájili společnou akci.

Druhou etapu vývoje konfliktů tvoří krystalizace čili uvědomování si latentních zájmů a organizace kvazi-skupin ve faktická seskupení – zájmové skupiny. Zda se uvedené kvazi-skupiny stanou reálnými skupinami a tím i kolektivy schopnými jednání, předpokládá, že dojde k uvědomění si latentních zájmů.⁷ Artikulace společných (latentně předem daných) zájmů může být úspěšná jen tehdy, jsou-li splněny určité podmínky, k nimž patří podmínky sociální (možnost komunikace mezi členy, způsoby rekrutace přívrženců), vypracování programu a společných norem, vytvoření řídicí skupiny, materiální a technické zabezpečení, a v neposlední řadě podmínky politické (především svoboda sdružování). Nejsou-li splněny, konflikt nezaniká, ale nemůže překročit fázi latence (latentně existující konflikt se nemusí nutně a automaticky manifestovat).

Třetí etapa spočívá ve vytváření konfliktů samých. Tyto konflikty se mohou projevat velice rozdílně; mohou nabývat formy rokováání, nedostatečného úsilí, odepření poslušnosti, demonstrace, stávky, ozbrojeného vystoupení a mnoha dalších forem. Dahrendorf uvažuje o možných variacích konfliktů z hlediska dvou na sobě nezávislých dimenzí: „násilnosti“ a „intenzity“ (ne každý intenzivní konflikt je nutně násilný,

⁶ Kvazi-skupiny jsou v tomto pojetí podobné Marxovu konceptu „třídy o sobě“.

⁷ Přeměna kvazi-skupin v zájmové skupiny připomíná Marxem předpokládanou přeměnu „třídy o sobě“ v „třídu pro sebe“.

a naopak) [ibid.: 221–222]. Dimenze násilí se vztahuje na výrazové formy vedení konfliktů. Tuto dimenzi je možné si představit jako škálu, na jejímž jednom pólu nalézáme válečná běsnění a ozbrojené puče, zatímco na druhém pólu zdvořilé diskuse a jednání. Mezi těmito dvěma extrémy leží paleta více či méně násilných forem, jaké představuje občanská neposlušnost, ultimáta, osočování, hádky apod. Intenzitou je míněna sociální relevance konfliktu, která je dána mírou, v níž jsou do něj zúčastnění vtaženi, stupněm zainteresovanosti a energií, kterou investují. Intenzita je značná tehdy, jestliže účastníkům na konfliktu záleží a cena porážky je vysoká. Čím více významu zúčastnění rozporu přikládají, tím je intenzivnější.

Teorie zlomů

S představou historické diskontinuity se setkáváme také v post-strukturalismu a v teorii strukturace. Michel Foucault využívá konceptuální instrumentarium zavedené francouzskými historiky vědy (Bachelard, Canguilhem), kteří v opozici vůči kontinuální koncepci dějin zdůraznili aspekt diskontinuity a ruptur oddělujících a rozlišujících různé vědecké epochy [Baert 1998: 120]. Foucault staví do protikladu tuto „novou historii“ s předchozím úsilím o zahrazení diskontinuity a modelování dějin do podoby narativní kontinuity. V tomto starém typu historie působila diskontinuita rozpaky, neboť byla chápána jako známka nezdaru či odborné nezpůsobilosti. V novém typu historie, s nímž se Foucault identifikuje, naopak není diskontinuita překážkou, ale stává se čímsi klíčovým.

Foucault spojuje aplikaci strukturalistické metody s konceptem diskontinuity, čímž jeho archeologická metoda míří ke dvěma cílům: Jednak pátrá po latentních strukturách, jež jsou po dlouhá časová období relativně stabilní. Zároveň ale hledá v historii radikální zlomy, které tyto dlouhé periody relativní stability oddělují. Foucaultův pohled na historii vede k představě dlouhých period relativní stálosti s určitými dominantními strukturami a praktikami. Tyto periody jsou odděleny relativně krátkými intervaly (může jít o několik dekád) zlomů, v nichž se uskutečňuje přesun od staré struktury k nové. Ve Foucaultově obrazu historie se setkáváme se dvěma rytmy [ibid.: 121]: první představuje velmi pomalý rytmus *longue durée* (zde je patrný vliv školy Annales), druhý je akcelerovaný rytmus ruptur (reflektovaný historií vědy). Dodejme ještě, že Foucault se soustředil zejména na to, aby ukázal, čím jsou jednotlivé periody vzájemně odlišné a jak zároveň kontrastují se současností, nevyvinul však dosta-

tečně úsilí na to, aby objasnil, jak zlomy mezi jednotlivými periodami probíhají.

Přístup k historii, který nalézáme u Anthonyho Giddense, v mnohém připomíná Foucaulta. Giddens charakterizuje své pojetí jako antievolucionistické; koncept evoluce nahrazuje pojmem epizoda. Soudí, že veškerý sociální život má epizodický charakter. Výraz epizodický je aplikovatelný na celé spektrum sociálních aktivit: Charakterizujeme-li určitý aspekt sociálního života jako epizodu, pak ho vidíme jako řadu jednání nebo událostí, majících identifikovatelný začátek a konec, a v důsledku toho představující určitou sekvenci. Historii Giddens nazírá jako epizodický vývoj, tj. jako sled „velkých epizod“ (*large-scale episodes*) – dlouhotrvajících sekvencí, oddělených změnami, které se týkají dominantních institucí nebo společností samých. V souvislosti s tím formuluje představu o existenci „kritických prahů“ (*critical thresholds*) změny, jejichž dosažení vede k přechodu mezi celkovými sociálními typy (*overall societal types*) [Giddens 1988: 302].

Inspiraci k formulaci neevolucionistické klasifikace časoprostorově strukturovaných sociálních typů nalézá Giddens u Marxe, v jeho pojmu společenská formace, odmítá však zároveň přijmout Marxovu vývojovou koncepci. Hans-Peter Müller v dané souvislosti hovoří o Giddensově dekonstrukci historického materialismu, která se zaměřuje na to, aby nahradila Marxovu dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů logikou překonávání časoprostoru, jež vede k neevolucionistickému pojetí společenských formací [Müller 1992: 190]. Sociální typy (společenské formace) lze podle Giddense vymezit pomocí časoprostorově formovaných strukturačních principů. V podstatě rozlišuje tři strukturační principy společenské integrace: a) kmenová společenství, b) třídně rozdělené společnosti, c) třídní společnosti (kapitalismus) [Giddens 1988: 236]. Všechny společnosti, ať už malé nebo velké, nebo i zdánlivě izolované, existují přinejmenším ve volném spojení s jinými společnostmi. Další logický krok v Giddensově myšlení proto představuje pokus o vysvětlení současné koexistence různých společenských formací. Pracuje s představou čtyř intersociálních systémů [ibid.: 238], produkujících a reprodukcujících globální historické scénáře založené na časoprostorové koexistenci různých společenských formací v jejich specifické historické podobě; jsou to: a) prehistorické systémy (kmenová společenství), b) impéria (třídně rozdělené společnosti + kmenová společenství), c) raná kapitalistická světová ekonomika (třídní společnosti + třídně rozdělené společnosti + kmenová společenství), d) současná kapitalistická světová ekonomika (kapitalistické

ké společnosti + státněsocialistické společnosti + rozvojové země + třídně rozdělené společnosti + kmenová společenství). Dějiny podle Giddense nevykazují kontinuitu, mají naopak kontingentní povahu a epizodický průběh; jejich scénáře vytváří časoprostorová koexistence různých typů společenských formací. Koexistenci a kontakt mezi různými společenskými formacemi Giddens spojuje s pojmem časo-prostorová rozhraní (*time-space edge*), jímž vyjadřuje konfliktní nebo symbiotickou povahu vztahů mezi společnostmi různých strukturálních typů.

Soudobá historická komparativní sociologie

Tématům revoluce, konfliktu a ozbrojeného násilí se věnuje především soudobá historická komparativní sociologie. V jejím rámci je významná role přisuzována levicově orientovanému Barringtonu Mooreovi, autoru knihy *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* [1966]. Moore zaměřuje svoji pozornost především na charakter násilných střetů, v jejichž rámci probíhalo formování národních států. Za hlavní aktéry těchto střetů považuje vedle formující se buržoazie především rolnické vrstvy a skupiny vlastníků půdy. Na základě svých analýz Moore rozlišil tři historické cesty vedoucí k moderní společnosti. První je buržoazní revoluce (to je případ Anglie, Francie, Spojených států), druhou je konzervativní revoluce (Prusko, Japonsko), třetí rolnická revoluce (Rusko, Čína). Moore poukazuje na to, že průběh a vyústění těchto revolucí předznamenává další vývoj těchto zemí, který se odehrává buď směrem k demokracii (revoluce v Anglii 17. století, Francouzská revoluce 1789 a americká občanská válka 1860–66), nebo k fašismu (revoluce „shora“ v Německu a Japonsku), a nebo ke komunistické diktatuře („rolnické“ revoluce v Rusku 1917 a Číně 1948–49). K Mooreovým žákům patří především Ch. Tilly a T. Skocpolová, kteří reprezentují tzv. „novou historickou sociologii“ [Spohn 2005].

Theda Skocpol publikovala své nejznámější dílo *States and Social Revolutions* v r. 1979. Sociální revoluce chápe jako rychlou základní transformaci stavu společnosti a struktury tříd, provázenou a z velké míry také skutečněnou prostřednictvím třídní revolvy zezdola [Skocpol 1979: 33]. Tvrdí, že revoluce vznikají jako nezamýšlený výsledek mnohočetných konfliktů utvářených komplexem společensko-ekonomických a mezinárodních podmínek. Ve své práci se Skocpolová soustředí na tři konkrétní případy, na francouzskou revoluci z roku 1789, ruskou revoluci z roku 1917 a čínskou revoluci z roku 1949, jejímuž završení předcházela dlouhá občanská válka. Přes značnou rozdílnost těchto revolucí lze podle autorky v jejich

průběhu zaznamenat určité společné rysy. K revolucím dochází v zemích, které jsou určitým způsobem znevýhodněny a jejichž vládnoucí struktura je vnitřně nejednotná a nedokáže na existující výzvy efektivně reagovat. Všechny tři země, jimiž se Skocpolová zabývá, se vyznačovaly zaostalostí agrárního sektoru spojenou s neschopností přejít k produktivnějšímu způsobu hospodaření. Ve všech třech případech se také široce rozšířila rebelie v nižších třídách, zejména mezi rolnictvem. Navíc pak došlo i k tomu, že starý režim musel čelit náhlé změně v sousedních státech disponujících větší ekonomickou a vojenskou silou, což mělo za následek, že všechny tři země prošly krátce před revolucí sérií vojenských porážek. Tím, že Skocpolová přisoudila ve své práci důležitý význam vzájemným vztahům mezi státy a mezinárodním podmínkám, posunula určitým způsobem představu o průběhu revolucí, které formuloval její učitel Barrington Moore, zároveň také přispěla k dalšímu rozvoji historické komparativní sociologie (viz také [Skocpol 1985]).

Nejvýznamnějším Mooreovým žákem byl Charles Tilly, v jehož literární pozůstalosti nalézáme více jako 50 knižních titulů. Tilly se odborně profiloval ve třech vzájemně propojených oblastech. Zabýval se analýzou sociálních hnutí, protestů a násilného chování (to byla hlavní a nejdělnější linie jeho díla), rozvíjel teorii historické sociologie a byl také autorem široce pojatých srovnávacích historických přehledů. Na samém začátku jeho odborné kariéry stála kniha *Vendée* [1964], v níž se zabýval povstáním v západofrancouzské přímořské oblasti v roce 1793, které interpretuje jako zoufalou a od počátku k porážce odsouzenou revoltu širokých venkovských vrstev proti městské revoluci. Tilly se podobně jako Moore a Skocpolová vyslovil k problematice revolucí [Tilly 1978]. Kolektivní násilné jednání je podle tohoto autora výsledkem kombinace čtyř faktorů, ke kterým patří společné skupinové zájmy, organizace založená na určité organizační struktuře, mobilizace skupinových zdrojů a příležitost spojená s určitou situační konstelací a s šancemi na prosazení. Díla syntetické povahy reprezentuje v Tillyho tvorbě kniha *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* [1984] zaměřená na zhodnocení hlavních výkonů na poli komparativní historické sociologie, a pak především dílo *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990* [1995], v němž si autor klade otázku, jak došlo k formování moderních států a ekonomiky v Evropě od doby raného středověku. Na rozdíl o autorů vyslovujících se k této otázce z marxistických pozic (Perry Anderson, Immanuel Wallerstein), kteří jednostranně zdůrazňují význam ekonomických procesů, Tilly vidí

druhý a zároveň i hlavní faktor v oblasti utváření a koncentrace ozbrojené moci.

Vedle Skocpolové a Tillyho patří k tzv. nové historické sociologii jako třetí klíčová osoba Michael Mann, autor monumentálního dvousvazkového díla *The Sources of Social Power* [1986; 1993] zaměřeného na vývoj v oblasti sociální moci a mocenských konfigurací. Mann v tomto díle chápe sociální moc jako vytvořenou čtyřmi základními zdroji. Jedná se o tzv. IEMP model, v jehož označení zastupují jednotlivá písmena jednotlivé typy moci, tj. moc ideologickou, ekonomickou, vojenskou (militaristickou) a politickou. Politickou a vojenskou moc lze shrnout také pod pojem geopolitická moc. Vývoj takto definované sociální moci Mann sleduje od časů Mezopotámie (tj. pět tisíc let př. n. l.) až ke vzniku mezinárodního kapitalismu v severozápadní Evropě v 17. a 18. století. Všimá si přitom toho, že v rozdílných historických kontextech se objevují různé kombinace jednotlivých typů moci. Podle Mannova názoru se v průběhu dějin opakovaně vyskytovaly především dva typy mocenských konfigurací. Jednu z nich představovaly říše s dominantním postavením vojenské moci (příkladem je Římská říše), druhým typem byly civilizace s více mocenskými aktéry, kteří se prosazovali nejen ve vojenské a politické oblasti, ale také v ekonomice a ideologii (příkladem jsou městské státy starověkého Řecka). Zatímco říše založené na dominantním postavení vojenské moci měly tendenci se drobit a decentralizovat, civilizace s více mocenskými aktéry se naopak vyvíjely směrem k větší centralizaci. V důsledku mnoha historických okolností docházelo podle Mannova názoru k postupnému posouvání mocenského těžiště severozápadním směrem od Mezopotámie a Egypta přes Řecko a Řím až do západní Evropy, která se v 18. století stala územím těsně propojeným čtyřmi institucionálními řády, kapitalistickou ekonomikou, industrialismem, národním státem a mnohonárodnostní geopolitickou diplomatickou civilizací [1986: 471], díky čemuž se stala moderní formou civilizace s mnoha mocenskými aktéry.

Teorie lineárního kontinuálního vývoje

Jedná se o teorie, které zdůrazňují kontinuální tok dějin, jenž probíhá lineárním způsobem. Změna je v tomto případě obvykle nahlížena jako průběh a důsledek posunů, které vedou postupně k narůstání nebo poklesu v určité oblasti nebo ve sledovaném parametru. Teorie tohoto typu

byly v 19. a v první polovině 20. století do značné míry ovlivňovány myšlenkou o tom, že lidské dějiny mají vzestupný vývoj a sledují dráhu pokroku.⁸ V souladu s touto představou byla původní teorie evoluce, která se zrodila v 19. století. Dnešní koncepce ovlivněné postmoderní skepsí představu o univerzálním pokroku opustily. Evolucionismus 19. století byl ve společenskovědní oblasti navíc spojen s vírou v možnosti odhalení univerzálních zákonů historického vývoje. I na tuto ideu dnešní teoretikové obvykle rezignují.

Sekvenční a procesuální výkladový model

Historii a sociologii významným způsobem propojil Max Weber. Jürgen Ritsert [2000: 126–129] charakterizuje Weberovo pojetí sociální změny jako „sekvenční model“ a v této souvislosti připomíná Weberovu charakteristiku dějin jako nekonečně se valícího proudu dění, které ve svém celku nesleduje žádný záměr [Weber 1922: 184], a konstatuje, že právě tato analogie s tokem či proudem je pro sekvenční model charakteristická. Historické dění je tvořeno sledem (sekvencemi) nekonečného množství jednotlivých událostí, které jsou do tohoto proudu vsazeny a jsou jím unášeny. Obraz valícího se toku sugeruje představu neustálých proměn. Historie je nekonečně rozmanitá z extenzivního i intenzivního hlediska, a proto nemůže existovat takový kronikář, který by dokázal přesně a adekvátně zachytit vše. Historik vybírá z masy událostí to, co považuje za podstatné a tedy hodné poznání, aby to zpracoval pomocí prostředků, které má k dispozici. Weber zdůrazňuje nezáměrnou povahu průběhu světových dějin. Ty podle jeho soudu nevykazují žádnou tendenci, která by s vnitřní nutností směřovala k nějakému definitivnímu a závaznému cíli. Teleologické pojetí dějin Weber odmítá. Historický výzkum nemůže stanovovat dějinám normativně jejich cíl a odůvodňovat to prostředky analýzy skutečnosti. Weber je také kritikem ideje pokroku, neztrácuje však představu o růstu (např. růstu racionality). Jako princip, který strukturuje dějinné události, uznává kauzalitu, tedy vztah příčiny a následku. I v tomto případě si je však vědom toho, že tázání se po příčinách nás může dovést k nekonečnému množství událostí a vlivů.

⁸ Podrobnější seznámení s vývojem teorie pokroku nabízejí knihy Karly Gally [1930] a Bedřicha Loewensteina [2009].

Na weberovské pojetí dějin navázal specifickým způsobem Norbert Elias. Charakteristickým rysem Eliasova sociologického myšlení je procesualita. Zdůrazňuje potřebu budování teorie sociálních procesů, která by diagnostikovala a vysvětlovala trendy ve vývoji společenských a osobnostních struktur [Elias 1977: 127n.]. Eliasův badatelský zájem přitahují procesy kontinuálních, dlouhodobých změn. Jsou to procesy, které probíhají nezáměrně a neplánovaně. Autor hovoří o jejich směrech a o posunech a průlomech z jednoho procesuálního stupně do druhého. Zvláštnost těchto procesů spatřuje v tom, že jsou bipolární. Tomu odpovídají i pojmové nástroje určené k jejich zkoumání; pojmové páry jako např. integrace a dezintegrace nebo vzestup a pokles. Dalším specifickým rysem je jejich setrvalost, stálost směru, jež některé z nich sledují po staletí (i když na rozdíl od biologického procesu evoluce se mohou pohybovat i zpátečním směrem). Posuny různého druhu a různé intenzity mohou probíhat současně, přičemž změny v jednom směru mohou vytvářet prostor změnám v opačném směru; převládající proces integrace může být provázen částečnou dezintegrací, nebo naopak dominantní proces dezintegrace může vést k novému typu reintegrace. I když společenský vývoj může mít určitý směr, ten se nemusí prosadit nezbytně a za všech okolností. Při studiu vývojové dynamiky je podle Eliase adekvátní hovořit nikoliv o nezbytnosti, nýbrž o možnostech a pravděpodobnostech různého stupně [Elias 1981: 181]. Představa, že diagnóza dlouhodobého vývoje v minulosti automaticky implikuje, že stejný trend se nutně prosadí i v budoucnosti, je falešná. Představu jednoho všestranného pokroku považuje Elias za mýtus.

Evoluční teorie

Počátky evoluční teorie jsou v 18. a 19. století spojeny se jmény I. Kant, J.-B. Lamarck a Ch. Darwin. Evoluční přístup k problému změny jak v biologické, tak i sociální oblasti vychází z poznatků, že vývoj biologických i sociálních systémů probíhá ve směru narůstající složitosti, tj. že představuje posun od jednoduchých, nespécializovaných forem života k formám stále složitějším, komplexnějším. Výklad tohoto trendu je spojován s pojmem diferenciacce, který vyjadřuje, že systémové struktury se z funkcionálního hlediska postupně stále více vnitřně rozdiferencovávají na principu dělby práce. Zároveň se předpokládá, že složitější systémy mají větší schopnost než jednoduché adaptovat se na své prostředí a přežít v něm. V rámci sociologického myšlení lze rozlišit evolucionismus klasický, který je reprezentován Herbertem Spencerem a Émilem Durkheimem,

a neoevolucionismus rozvíjený zejména v rámci strukturního funkcionalismu a systémové teorie (Neil Smelser, Talcott Parsons, Niklas Luhmann).⁹

Spencer byl stoupencem evoluční teorie již před Darwinem. Jeho úvahy vycházejí z analogie mezi vývojem biologických a sociálních organismů. Pro evoluci sociálních organismů je charakteristické postupné prohlubování jejich vnitřní diferenciaci. Spencer v tomto smyslu hovoří o společnostech jednoduchých, složených, dvojnásobně a trojnásobně složených [Keller 2004: 150], přičemž pojmem „skládání“ vyjadřuje proces růstu sociální diferenciaci a komplexity.

Durkheim [2004] je znám zejména charakteristikou dvou evolučních společenských typů, společnosti s mechanickou a organickou solidaritou. V prvním případě představují jednotky společenského soužití malé části – segmenty – s nízkou mírou vzájemné závislosti a s nerozvinutou dělbu práce. Jejich soudržnost je založena především na společně sdílené náboženské víře. V evolučním vývoji se hranice lokálních segmentů lámou, zvyšuje se hustota obyvatelstva a velikost společenských útvarů narůstá. Spolu s tím roste jejich vnitřní diferenciaci. Ve společnosti s organickou solidaritou se hlavní integrující silou stává kooperace založená na prohlubující se dělbě práce.

Jiný obraz průběhu evoluce předkládá ve své studii o průmyslové revoluci americký sociolog N. Smelser, jehož pojetí má rysy blízké teorii konfliktu.¹⁰ Výkladový model, který autor konstruuje, má sedm stupňů [Smelser 1959: 402]: Začátkem všeho je nespokojenost aktérů s určitými aspekty fungování sociálního systému (první krok). Reakcí na tuto nespokojenost jsou strach a agrese, které vytvářejí napětí, jež se vybijí v konfliktech a sociálních bouřích (druhý krok). Následující (třetí) krok je spojen se snahou tyto konflikty a bouře vyřešit prostředky sociální kontroly. Pokud se to nepodaří, dochází k hledání a vývoji nových přístupů k řešení daného problému (čtvrtý krok), které jsou postupně specifikovány (pátá fáze), získávají závazný charakter (šestá fáze) a jsou uznány jako institucionalizované a rutinní (sedmá fáze). Poté, co proběhnou všechny uvedené kroky, vytváří se nová sociální jednota, která je z funkcionálního hlediska diferencovanější a zároveň také efektivnější.

⁹ K soudobým autorům orientovaným na problematiku sociální evoluce patří dále např. Steven A. Frank [1998] nebo Daniel Chirot [1994].

¹⁰ Aspekty konfliktu a boje jsou zahrnuty i v původní Darwinově biologické teorii evoluce, v níž je obsažena myšlenka o boji o přežití, která již v 19. století inspirovala tzv. sociální darwinismus.

V kontextu americké i světové sociologie znamenaly významný příspěvek k modernímu rozpracování evoluční sociologické koncepce především dvě knihy T. Parsonse, *Societies: Evolutionary and Comparative Perspective* [1971a (1966)] a *The System of Modern Societies* [1971b]. Parsons v těchto knihách představil paradigma vývojové změny založené na koncepci zvyšování adaptivní schopnosti systému prostřednictvím jeho diferenciaci, které vychází z předpokladu existence evolučních univerzálií – obecnin. Pod pojmem evoluční univerzálie chápe Parsons takové jevy nebo vynálezy, které jsou natolik důležité pro přežití a další vývoj, že se neobjevují pouze na jednom místě, ale dochází k nim na mnoha různých místech zeměkoule, a to i za zcela odlišných podmínek. Základními evolučními univerzáliemi jsou jazyk, náboženství, příbuzenství a technologie. Klíčovým předpokladem pro všechny lidské kultury a pro mezilidskou komunikaci je jazyk. Ten je proto první a nejdůležitější evoluční univerzálií. Neexistuje lidská společnost, která by jazyk neměla. Z hlediska rozvoje funkcionální diferenciaci autor rozlišuje tři stupně ve vývoji společností: primitivní, přechodný („mezilehlý“) a moderní [Parsons 1971a].

Jestliže Smelserův výklad změny předpokládá, že hybatelem celého procesu – ve všech jeho krocích – jsou sociální aktéři, pozdější přístupy orientované na sociální systémy se drží systémové logiky. Typické je v tomto směru pojetí N. Luhmanna. Tento teoretik přejímá ideu evolučního vývoje od Parsonse, avšak zatímco jeho předchůdce nazíral evoluční procesy změn především z hlediska vývoje integračních mechanismů, on sám zkoumá tento problém z aspektu možnosti autonomizace dílčích společenských systémů. Do centra pozornosti nestaví jako Parsons integraci, nýbrž diferenciaci; klíčovou pro něj není otázka podmínek zachování struktury, nýbrž podmínek změny strukturálních vzorců. V Luhmannově koncepci je otázka evolučního vývoje vysvětlována výhradně na bázi působení tří systémových mechanismů – variace, selekce a stabilizace [Luhmann 1991: 151].

Variace znamená nadbytek možností prožívání a jednání, selekcí se rozumí výběr použitelné alternativy, stabilizace představuje zachování a stabilizaci dosažených řešení problému. Pokud by neexistoval nadbytek možností ve formě variace, nebyla by možná ani selekce, která z nich vybírá ty, jež jsou v další linii považovány za použitelné, a zavrhuje naopak ty, které za použitelné považovány nejsou. Stabilizací pak vybrané možnosti získávají podobu elementů struktur a jsou tak uchovány jako vzorce řešení problémů pro další reprodukci. Evoluční teorii Luhmann

aplikuje na výklad strukturálních změn společností přítomných i minulých. Nárůst komplexity a funkcionální diferenciaci společnosti jsou pro něj podstatnými znaky společenského vývoje, který vede od archaických společností až ke společnostem moderním. Luhmann konstruuje typologii tří evolučních typů strukturní diferenciaci společenských systémů, jimiž se společnosti vyrovnávají s narůstající komplexitou (jak svého prostředí, tak i svou vlastní). Pro archaické společnosti je typická segmentární diferenciaci, následující typ společností je diferencován stratifikačně (hierarchicky), moderní společnost je diferencována funkcionálně.

Evoluce je podle Luhmanna z hlediska své orientace do budoucnosti slepá. Rozhodně to není proces, v němž se prosazuje nejlepší z možných světů a v němž přežívá to nejlepší. V dřívějších koncepcích evoluční teorie převládal názor, že evoluce je zákonitým procesem změn, který byl často spojován s představou o civilizačním růstu, sociálním pokroku, narůstající humanitě atd. Tato vidina je v soudobé variantě evoluční teorie opuštěna. Moderní evoluční koncepce se má podle Luhmanna zaměřovat na teoretický popis reálných změn. Evoluce není chápána jako zákonitý proces změn a nelze ji redukovat ani na důsledek boje, adaptace či přizpůsobení. Budoucnost je pro ni otevřená; evoluční vývoj není deterministicky určen a významnou roli v něm hraje kontingence (nahodilost).

Modernizační teorie

Evolucionismus bývá v sociologii často spojován s konceptem modernizační teorie. Charakteristiku jejího vývoje po druhé světové válce podává v knize *Fin de Siècle Social Theory* americký sociolog Jeffrey C. Alexander. V průběhu daného období autor rozlišil čtyři etapy: *modernizační*, *antimodernizační*, *postmoderní* a *neo-modernizační* [Alexander 1995: 10].

Modernizační etapu v sociologickém myšlení (od konce 40. do poloviny 60. let 20. století) charakterizuje Alexander následujícími ideálně-typickými rysy [ibid.: 11]:

- Společnosti byly chápány jako koherentní organizované systémy, jejichž subsystémy byly úzce propojeny a vzájemně na sobě závislé.
- Historický vývoj byl dichotomizován do dvou typů sociálních systémů, tradičních a moderních.

- Prototyp moderního představovaly vyspělé západní společnosti, jež byly charakterizovány jako individualistické, demokratické, kapitalistické, vědecké, sekulární a stabilní.
- Modernizace byla považována za nerevoluční historický proces, za postupně probíhající změnu.
- O tomto historickém procesu se předpokládalo, že se bude úspěšně prosazovat, a to postupně i v tradičních společnostech, kterým bude poskytnuta podpora a pomoc.

Podle Alexandra byla nejvýraznějším reprezentantem modernizačního typu myšlení Parsonsova teorie sociálních systémů. K opuštění modernizační teorie dochází v druhé polovině 60. let, kdy teoretickou scénu začíná postupně ovládat antimodernizační duch. Jestliže nástup 60. let byl v západních zemích charakterizován důvěrou v budoucnost, pokrok, techniku a hospodářský růst, pak přechod k druhému poválečnému období je podstatně ovlivněn tím, že se předpoklady modernizační teorie dostávají do konfrontace s realitou. Hospodářské potíže na konci 60. let byly některými pozorovateli hodnoceny jako předzvěst nastupujícího zhroucení a nástupu nového systému. Pro nástup *antimodernizačního* myšlení byly charakteristické tyto tendence [ibid.: 19–23]:

- Moderní společnost nebyla shledána ani svobodnou ani racionální.
- Dualismus tradičního a moderního byl nahrazen představou složitějších cest postupného vývoje.
- Myšlenka o kooperaci subsystémů byla nahrazena koncepcí vedení a zaostávání.
- Namísto funkcionálních teorií nastoupily teorie konfliktu.
- Diskurs o stratifikaci a mobilitě byl vytlačen diskursem o vykořisťování a nerovnosti.

Immanuel Wallerstein, jako jedna z nejvlivnějších a nejoriginálnějších autorit anti-modernizační teorie, ve své polemice s Alexem Inkelesem mj. prohlásil: „... nazrál čas vyzout se z dětských střevíčků a pohlédnout do očí realitě... máme-li být realističtí, musíme si uvědomit, že žijeme v době přechodu k socialistickému výrobnímu způsobu, naší budoucí světové vládě...“ [Wallerstein 1979: 136]. Antimodernizační teorie vytvářené novou generací radikálních intelektuálů dominovaly především 70. létům minulého století; na jejich konci však přichází změna, která má charakter

epistemologického zlomu. Nastupuje postmodernismus, který Alexander [Alexander 1995: 23–24] charakterizuje jako ideologii intelektuálního zklamání; marxističtí a postmarxističtí intelektuálové (J. F. Lyotard aj.) formulovali, podle jeho názoru, ideu postmodernismu jako reakci na zánik éry heroického a kolektivního radikalismu. Za důvod zániku nebyla označena porážka politická, nýbrž samotné dějiny, resp. charakter jejich struktury. Tímto způsobem byly „velké“ heroické příběhy levice odsunuty stranou jako překonané, aniž byly nuceny explicitně přiznat svoji prohru.

Postmodernismus si podle Alexandra [ibid.] udržuje kontinuitu s předchozím obdobím antimoderního radikalismu tím, že i on považuje modernismus za svého nepřítel; zároveň ovšem zavrhuje i antimodernismus. Proti kolektivistickému heroismu předchází etapy akcentuje individualitu a soukromí, co nejmenší očekávání, partikularismus, lokalismus, fatalismus, kritičnost a rezignaci. V historickém ohledu postmodernismus vyvedá následující ideje:

- Klíčovou záležitostí se stává odmítnutí metanarací, tj. „velkých vyprávění“ o historickém pokroku a postupné emancipaci lidstva.
- Socialistický výrobní způsob přestal být považován za kýženou dějinnou alternativu.
- Důraz je položen na uznání společenské a kulturní plurality a rozdílnosti.

V průběhu 80. let došlo v západních zemích k posílení tržních principů na úkor státního intervencionismu. Výrazného úspěchu v té době dosáhly také dravé kapitalistické ekonomiky v Asii. Od poloviny 80. let se neuvolňoval pouze sovětský režim, ale také latinskoamerické diktatury. Celý vývoj byl pak završen na přelomu 80. a 90. let porážkou komunismu. V důsledku toho se názorové klima posunulo od postmodernismu k neo-modernizačnímu způsobu myšlení.

Neo-modernismus je charakteristický následujícími momenty [ibid.: 29–35]:

- Vzniklo velké množství „příběhů“ o emancipaci trhu, v nichž figuruje antitržní minulost a nová tržní přítomnost a budoucnost.
- Svoboda je kladena do závislosti na privatizaci, trhu, nerovnosti a soutěži.
- V politické oblasti je prvořadě zdůrazňována demokracie.

- S tím je spojen návrat konceptu *občanské společnosti*.
- V souvislosti s globalizačními tendencemi se proměňuje chápání času a prostoru.

Neo-modernizační přístup rehabilituje ideu modernity a vrací ji do pozitivního světla. Chápe ji nikoli jako překonané evoluční stadium, nýbrž jako vysoce úspěšné globalizační hnutí. Klíčové jsou pro neo-modernizační myšlení pojmy „demokratizace“ a „univerzalizmus“, jejichž ztělesnění představuje volný trh, demokratický politický systém, individualismus a lidská práva.

Od poloviny 90. let 20. století, kdy Alexander publikoval svoji studii, se modernizační teorie dále rozvíjí v dílech velkého množství autorů.¹¹ Jedním z významných rysů současného uvažování o tomto problému je, že se prosazuje představa, která hovoří nikoli o jedné, pro všechny závazné podobě modernizace, ale o mnohosti a různorodosti cest k moderní společnosti. Zásadní zásluhu na posunu sociologického myšlení tímto směrem má Shmuel Noah Eisenstadt.

Eisenstadt byl zpočátku ovlivněn strukturním funkcionalismem Talcotta Parsonse. Zásadním dílem této tvůrčí periody je práce *The Political System of Empires* [1969 (1963)], v níž se autor zabývá velkými předindustriálními společnostmi, zejména těmi, které označuje za „historické byrokratické říše (impéria)“. V další fázi svého badatelského vývoje se Eisenstadt od strukturního funkcionalismu odklonil a východiskem jeho uvažování se stal pojem osové doby – *axial age* (*Achsenzeit*), který přejal od německého filozofa Karla Jaspersa. Osová doba znamená periodu od 8. stol. př. n. l. do 2. stol. př. n. l., v níž se objevuje nové revoluční myšlení; na Západě Platonova filozofie a izraelské proroci, na které navazuje křesťanství, v Persii zoroastrismus, v Indii buddhismus, v Číně konfucianismus a taoismus. Pro Eisenstadta se tento koncept stává východiskem k novému posouzení otázky, na kterou narazil ve svých studiích o hospodářské etice světových náboženství již Max Weber. Osová doba je konceptem, který Eisenstadtovi umožňuje provést systémově srovnávací analýzu potenciálu změny různých civilizací [1986, 1987, 1992a, b] a zároveň mu tím otevírá cestu k rozpracování koncepce multiple modernities – modernizační mnohotvárnosti [2000, 2003, 2006a, 2006b, 2007]. Koncepce multiple modernities se staví do opozice vůči totalizačním nárokům rozšířené představy

¹¹ U nás je to např. Jan Keller a jeho kniha *Teorie modernizace* [2007].

o tom, že modernizace může mít pouze jednu jedinou (západní) podobu. Eisenstadt zastává názor, že západní vzorce modernity nepředstavují jedinou, autentickou modernitu, ačkoli hrají roli historického precedentu a i nadále jsou základním referenčním bodem pro ostatní. Soudí, že v soudobém světě lze zaznamenat projevy rozmanitých, vzájemně si konkurujících modernizačních orientačních vzorů, které vycházejí z návaznosti na kultury axiálních i neaxiálních civilizací.

Některé nové přístupy k otázce sociální změny

Sociologie dnes nazrála do situace, která volá po nových přístupech k formulování teorie sociální změny. Soudobé sociální vědy se v tomto ohledu nacházejí ve fázi hledání. Symptomatické pro tuto situaci je, že inspirace se hledá i mimo tradiční domény sociologie a že na popularitě získávají takové pojmy jako komplexita, bifurkace, zrychlování, turbulence, chaos, krize, katastrofa či kolaps. Úroveň řešení, která dnes nabízejí soudobé koncepce sociální změny, v zásadě koresponduje s celkovým stavem sociologické teorie, pro který je charakteristická jistá stagnace.

Nevelká část sociálních vědců dnes vkládá určité naděje do teorie chaosu. Soudobá věda odhalila, že mnoho přírodních, ale i uměle vytvořených systémů se chová chaoticky. Chaos je nalézán v proměnách počasí, plynutí řeky, růstu populace, silničním provozu nebo cenách na burze s cennými papíry. Ukazuje se, že jestliže některé složité systémy se vyznačují jednoduchým chováním, naopak některé jednoduché systémy se mohou chovat složitě [Gleick 2002: 308]. Cesta, která vede k chaotickému chování, bývá znázorňována prostřednictvím bifurkačního grafu (bifurkace znamená rozvětvení), který má podobu postupně se rozvíjejícího stromu, kde každá nová větev znamená novou možnost. Každý bod, v němž dochází k rozvětvení, je označován jako kritický bod. Za každým kritickým bodem má systém možnost zaujmout jeden z nových možných stavů. Blízko pomyslného kmene zobrazeného stromovým bifurkačním grafem má systém ve svém vývoji možnost zaujmout pouze několik málo možných stavů. Se vzrůstajícím počtem větví se možnosti množí, až dospějí k „rozmazanému pásu chaosu vysoko v listoví“ [Coveney 1995: 258]. Situace, v níž má systém na výběr nepřehledné množství možností, vede ke vzniku nepředvídatelného chování označovaného jako deterministický chaos. Soudobou teorií chaosu [Prigogine a Stengersová 2001, Gleick 2002] je chaotický

vývoj nahlížen nikoli jako úplné zmrzačení řádu, nýbrž jako jeho zvláštní forma: jako řád s nekonečnou komplexitou.

V 80. a 90. letech 20. století obrátili mnozí sociální vědci svoji pozornost k fenoménu zrychlování. Zájem, který byl tomuto fenoménu věnován, byl spojen zejména s velmi dynamickým vývojem, který v té době probíhal v oblasti výpočetní techniky a komunikace. Už na konci 70. let přichází francouzský teoretik Paul Virilio s ideou nového badatelského programu označeného výrazem *dromologie* (z řeckého *dromos* – závod), který má zkoumat, jakým způsobem jsou jednotlivé typy společností profilovány a strukturovány ve vztahu k rychlosti a schopnosti rychlost využít, a to zejména jako faktor, který rozhoduje o jejich bohatství a politické moci [Virilio 1980]. Dnes se hovoří o „sociálním zrychlování“, které je možné sledovat v oblasti techniky, v sociální sféře, v akceleraci průběhu sociální změny, ve zvyšování životního tempa, ve zrychlování procesů v oblasti ekonomiky, vojenství a globální komunikace [Rosa 2005]. Anthony Giddens [1998] v této souvislosti dokonce hovoří o tom, že modernita vede k transformaci času a prostoru, jejímž důsledkem je dnes „časoprostorová komprese“.

Určité obavy, v některých případech až apokalyptického rozměru, se promítly do koncepcí, v nichž se objevují termíny krize, katastrofa a kolaps. Krize (původně řecký výraz, který v medicíně označuje stav, kdy se rozhoduje o bytí a nebytí pacienta) je pojem, s nímž se pracuje především v ekonomii, a to již od 19. století. Sociologický zájem o tento jev je pozdějšího data. Patrně nejrozsáhlejší sociologický spis na toto téma napsal Manfred Prisching, který uvedený problém nahlíží perspektivou evoluční teorie. Autor spojuje evoluci s problémem potřeby společenské rovnováhy a adaptace ve smyslu přizpůsobení se životním podmínkám, v nichž se společnost nachází, a krizi v tomto kontextu chápe jako „adaptační deficit“ [Prisching 1986: 66]. Takto chápaný pojem krize potom vztahuje na nejrůznější společenské jevy, jakými je hospodářská a finanční krize, ekologická krize, krize růstu, krize sociálního státu, krize státní správy, krize legitimacy a krize identity.

Katastrofa – rovněž výraz řeckého původu – označuje událost, která negativním způsobem proměňuje předchozí stav a vede k velkým škodám. Teorie katastrof se rozvíjí jako obor matematiky (k zakladatelům patří René Thom), který našel uplatnění i v dalších disciplínách, např. v biologii, psychologii nebo lékařství. Takto koncipovaná teorie zkoumá zejména problém, jakým způsobem může dojít v důsledku kumulace drobných efektů k velké události katastrofické povahy [Buchanan 2004]. V sociolo-

gickém myšlení byl zájem o katastrofy – zejména ekologického charakteru – vyvolán prací Charlese Perrowa *Normal Accidents: Living with High Risk Technologies* [1984], a dále se pak rozvinul v souvislosti s orientací na problematiku modernizačních rizik, kterou iniciovala práce Ulricha Becka *Riziková společnost* [2004 (1986)].

V roce 1988 nastolil americký archeolog Joseph A. Tainter v knize *Kolapsy složitých společností* otázku, proč se v minulosti zhroutily mnohé říše, státní útvary či jiné složité organizační formy lidské společnosti. Kolaps (zhroucení, selhání systému) je chápán jako neřízený a neovladatelný pád. Tainter [2009 (1988)] ve své knize uvádí téměř dvě desítky případů společenských kolapsů, které se v minulosti odehrály (k nejznámějším patří případ mayské říše). Téma touto prací nastolené se později stává populárním zejména díky knize Jareda Diamonda [2008] a je diskutováno v zahraniční [Taylor 2008, McAnany 2010] i domácí [Bárta 2012] literatuře. Je přitom zřejmé, že motivací tohoto velmi širokého zájmu o problematiku kolapsů jsou aktuální otázky spojené s obavou, zda něco takového nehrozí i naší současné civilizaci.

Všechny tyto i dříve uvedené příklady přístupů k problematice sociální změny ukazují, že se jedná o téma, ve kterém se jako žádoucí jeví interdisciplinarita, mezioborovost. Téma sociální změny dobře demonstrovuje skutečnost, že existují široké oblasti bádání, v nichž se sociologie může při nastolování a řešení společných otázek propojovat s řadou ostatních humanitních i přírodovědných disciplín, aby se ve spolupráci s nimi podněcovala a inspirovala k nalézání nových cest k řešení teoretických i metodologických problémů.

Literatura

- Alexander, Jeffrey C., 1995: *Fin de Siècle Social Theory. Relativism, Reduction, and the Problem of Reason*. London – New York: Verso.
- Árnason, Jóhann P., 2003: *Civilizations in Dispute: Historical Questions and Theoretical Traditions*. Leiden: Brill.
- Árnason, Jóhann P., 2005: *Axial Civilizations and World History*. Leiden: Brill.
- Baert, Patrick, 1998: *Social Theory in the Twentieth Century*. Cambridge: Polity Press.
- Bárta, Miroslav – Kovář, Martin a kol., 2012: *Kolaps a regenerace: Cesty civilizací a kultur*. Praha: Academia.

- Beck, Ulrich, 2004 (1986): *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Beneš, Zdeněk, 2010: „Náčrt místa A. J. Toynbeeho v moderním historickém myšlení (kdy se hrnčír stává otrokem svého jílup).“ In: Šubrt, Jiří – Árnason, Jóhann P., *Kultury, civilizace, světový systém*. Praha: Karolinum, s. 51–62.
- Boudon, Raymond, 1986: *Theories of Social Change: A Critical Appraisal*. Berkeley: University of California Press.
- Buchanan, Mark, 2004: *Všeobecný princip: Věda o historii*. Praha: Baronet.
- Coveney, Peter – Highfield, Roger, 1995: *Šíp času*. Praha: Oldag.
- Dahrendorf, Ralf, 1963: *Gesellschaft und Freiheit: Zur soziologischen Analyse der Gegenwart*. München: Piper.
- Diamond, Jared, 2008: *Kolaps: Proč společnosti zanikají či přežívají*. Praha: Academia.
- Durkheim, Émile, 2004: *Společenská dělba práce*. Brno: CDK.
- Elias, Norbert, 2006, 2007: *O procesu civilizace: Sociogenetické a psychogenetické studie*. 1., 2. Praha: Argo.
- Elias, Norbert, 1977: „Zur Grundlegung einer Theorie sozialer Prozesse.“ In: *Zeitschrift für Soziologie*, Bd. 6, s. 127–149.
- Elias, Norbert, 1981: *Was ist Soziologie?* München: Juventa.
- Eisenstadt, Shmuel N., 1969 (1963): *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Burocratic Societies*. New York: Free Press.
- Eisenstadt, Shmuel N. (ed.), 1986: *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*. New York: SUNY Press.
- Eisenstadt, Shmuel N. (ed.), 1987: *Kulturen der Achsenzeit: Ihre Ursprünge und ihre Vielvalt*. I., II. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Eisenstadt, Shmuel N. (ed.), 1992a: *Kulturen der Achsenzeit II. Ihre institutionelle und kulturelle Dynamik Teil 1 China, Japan*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Eisenstadt, Shmuel N. (ed.), 1992b: *Kulturen der Achsenzeit II. Ihre institutionelle und kulturelle Dynamik Teil 2 Indien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Eisenstadt, Shmuel N., 2000: *Vielfalt der Moderne*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- Eisenstadt, Shmuel N., 2003: *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*, 1, 2. Leiden: Brill.
- Eisenstadt, Shmuel N., 2006a: *The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity*. Leiden: Brill.
- Eisenstadt, Shmuel N., 2006b: *Theorie und Moderne: Soziologische Essays*. Wiesbaden: VS Verlag 2006.

- Eisenstadt, Shmuel N., 2007: *Multiple Modernities: der Streit um die Gegenwart*. Berlin: Kulturverlag Kadmos.
- Endruweit, Günter, 1986: *Elite und Entwicklung: Theorie und Empirie zum Einfluß von Eliten auf Entwicklungsprozesse*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Fals Borda, Orlando (ed.), 1985: *The Challenge of Social Change*. London: Sage.
- Foran, John (ed.), 1997: *Theorizing Revolutions*. London – New York: Routledge.
- Frank, Steven A., 1998: *Foundations of Social Evolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Galla, Karel, 1930: *Pokrok jako idea a společenská skutečnost: Sociologická studie*. Praha: Filosofická fakulta University Karlovy.
- Giddens, Anthony, 1988: *Die Konstitution der Gesellschaft. Grundzüge einer Theorie der Strukturierung*. Frankfurt/M.: Campus.
- Giddens, Anthony, 1998: *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gleick, James, 2002: *Chaos: Vznik nové vědy*. Brno: Ando Publishing.
- Goldstein, Joshua S., 1988: *Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age*. New Haven: Yale University Press.
- Haferkamp, Hans – Smelser, Neil J., 1992: *Social Change and Modernity*. Berkeley: University of California Press.
- Hallinan, Maureen T., 2000: „Die soziologische Analyse des sozialen Wandels.“ In: Bögenhold, Dieter (ed.), *Moderne amerikanische Soziologie*. Stuttgart: Lucius & Lucius, s. 177–197.
- Harper, Charles L. – Leicht, Kevin T., 2007: *Exploring Social Change: America and the World*. (Fifth edition) Upper Saddle River (NJ): Pearson Prentice Hall.
- Chiot, Daniel, 1994: *How Societies Change*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Keller, Jan, 2004: *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan, 2007: *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kennedy, Paul, 1987: *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.
- Loewenstein, Bedrich, 2009: *Der Fortschritts Glaube: Geschichte einer europäischen Idee*. Göttingen: V&R unipress.
- Luhmann, Niklas, 1991: *Soziologische Aufklärung 2: Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. 4. Auflage. Opladen: Westdeutscher Verlag.

- Mann, Michael, 1986, 1993: *The Sources of Social Power*. Vol. 1, 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, Karel, 1963 (1859): „Předmluva Ke kritice politické ekonomie.“ In: Marx, K. – Engels, B., *Spisy*, sv. 13. Praha: SNPL, s. 35-41.
- McAnany, Patricia A. – Yoffee, Norman, 2010: *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire*. New York: Cambridge University Press.
- Mendras, Henri – Forsé, Michel, 1983: *La changement social: Tendances et paradigmes*. Paris: Armand Colin.
- Moore, Barrington, 1966: *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. London: Allen Lane.
- Moore, Wilbert E., 1967: *Strukturwandel der Gesellschaft*. München: Juventa.
- Müller, Hans-Peter, 1992: *Sozialstruktur und Lebensstile: Der neuere theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit*. Frankfurt/ Main: Suhrkamp.
- Müller, Hans-Peter – Schmidt, Michael (ed.), 1995: *Sozialer Wandel: Modellbildung und theoretische Ansätze*. Frankfurt/ Main: Suhrkamp.
- Nisbet, Robert, 1969: *Social Change and History*. New York: Oxford University Press.
- Nisbet, Robert (ed.), 1972: *Social Change*. Oxford: Basil Blackwell.
- Ogburn, William F., 1964 (1922): *On Culture and Social Change: Selected Papers*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Pareto, Vilfredo, 1968: *The Rise and Fall of the Elites*. Totowa (New Jersey): The Bedminster Press.
- Parsons, Talcott, 1971a (1966): *Společnosti: Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda.
- Parsons, Talcott, 1971b: *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Perrow, Charles, 1984: *Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies*. New York: Basic Book.
- Popper, Karl R., 2000: *Bída historicismu*. Praha: Oikúmené.
- Prigogine, Ilya – Stengersová, Isabelle, 2001: *Řád z chaosu: Nový dialog člověka s přírodou*. Praha: Mladá fronta.
- Prisching, Manfred, 1986: *Krisen: Eine soziologische Untersuchung*. Wien: Hermann Böhlau.
- Richards, Michael D., 2004: *Revolutions in World History*. London – New York: Routledge.
- Ritsert, Jürgen, 2000: *Gesellschaft: Ein unergründlicher Grundbegriff der Soziologie*. Frankfurt/ Main: Campus.

- Rosa, Hartmut, 2005: *Beschleunigung: Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schneider, Louis, 1976: *Classical Theories of Social Change*. Morristown, New Jersey: General Learning Press.
- Skocpol, Theda, 1979: *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, Theda, 1985: *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smelser, Neil J., 1959: *Social Change in the Industrial Revolution*. London: Routledge.
- Smith, Anthony D., 1976: *Social Change: Social Theory and Historical Processes*. London: Longman.
- Sorokin, Pitirim A., 1937–41: *Social and Cultural Dynamics*. New York: American Book Company.
- Spengler, Oswald, 2011: *Zánik západu: Obrysy morfologie světových dějin*. Praha: Academia.
- Spohn, Willfried, 2005: „Neue Historische Sociologie: Charles Tilly, Theda Skocpol, Michael Mann.“ In: Kaesler, Dirk (ed.), *Aktuelle Theorien der Sociologie*. München: Beck, s. 196–230.
- Sztompka, Piotr, 1993: *The Sociology of Social Change*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Tainter, Joseph A., 2009 (1988): *Kolapsy složitých společností*. Praha: Dokořán.
- Taylor, Graeme, 2008: *Evolutions Edge: The Coming Collapse and Transformation our World*. Gabriola Island (Canada): New Society Publishers.
- Tilly, Charles, 1964: *The Vendée: A Sociological Analysis of the Counter-Revolution of 1793*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Tilly, Charles, 1978: *From Mobilization to Revolution*. Boston: Addison-Wesley.
- Tilly, Charles, 1984: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.
- Tilly, Charles, 1995: *Coercion, Capital and European States, AD 900–1990*. Oxford: Blackwell.
- Toynbee, Arnold J., 1934–61: *Study of History I–XII*. Oxford: Oxford University Press.
- Toynbee, Arnold J., 1995: *Studium dějin*. Praha: Práh.
- Turchin, Peter, 2003: *Historical Dynamics: Why States Rise and Fall*. Princeton: Princeton University Press.
- Vago, Steven, 2004: *Social Change*. (Fifth Edition) Upper Saddle River (NJ): Pearson Prentice Hall.

- Vester, Heinz-Gunter, 1995: *Geschichte und Gesellschaft: Ansätze historisch-komparativer Soziologie*. München: Quintessenz.
- Virilio, Paul, 1980: *Geschwindigkeit und Politik: Ein Essay zur Dromologie*. Berlin: Merve Verlag.
- Wallerstein, Immanuel, 1974, 1980, 1989: *The Modern World-System: Vol. 1, 2, 3*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel, 1979: „Modernization: Requiescat in Pace.“ In: Wallerstein, I., *The Capitalist World-Economy*. New York, Cambridge: University Press.
- Weber, Max, 1922: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Evoluční teorie kultury: koevoluce genů a kultury

Martin Soukup

První významnější koncepce evoluce společnosti a kultury vypracovali někteří badatelé již v 17. století. Jednu z prvních ucelených představ o evoluci kultury předložil italský filozof Giambattista Vico (1668–1774). Ten v díle *Principij di scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni* (Principy nové vědy o společné přirozenosti národů, 1725) předložil vizi cyklického vývoje kultury, jenž probíhá ve stádiích božského, heroického, lidského a ironického [Vico 1991]. V jeho době nevyvolalo dílo významnou odezvu, ale později v něm našli inspiraci četní myslitelé. K těm nejvýraznějším patří Herder a Comte. Jinou představu o evoluci formuloval skotský osvícenský filozof Adam Ferguson (1723–1816), jenž v díle *An Essay on the History of Civil Society* (Pojednání o historii občanské společnosti, 1767) přirovnal sociální pokrok k vývoji jedince od narození do dospělosti. Podle Fergusona „*nejen jedinec dělá pokroky od dětství do dospělosti, nýbrž i celý druh od hrubosti k civilizaci*“ [Ferguson 1995: 7]. Ve stejné práci také jako jeden z prvních vypracoval koncepci posloupnosti stadií divošství, barbarství, civilizace, na kterou navázali představitelé klasického evolucionismu ve druhé polovině 19. století. Ten svým dílem předznamenal uvedené paradigma, které se stalo dominantním výkladovým schématem ve vědách o společnosti a kultuře ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století.

Jeho představitelé usilovali o výklad společnosti a kultury jako výsledků evoluce. Ta probíhá v postupných stádiích, jimiž musí projít každý sociokulturní systém. Svě teoretické názory opřeli o premisu stejnorodosti lidského rozumu, díky němuž procházely všechny sociokulturní systémy všemi stadii evoluce a ve stejném pořadí. Tento teoretický předpoklad se označuje jako vývojový paralelismus. Teorie progresivního kulturního vývoje vycházela nejen z premisy vývojového paralelismu a stejnorodosti lidského rozumu, ale i z předpokladu priority „primitivního člověka“ v chronologické řadě vývoje [Kardiner, Preble 1963]. Klasický evolucionismus metodologicky vycházel z komparativního přístupu, ale současně spekulativně hodnotil a spojoval kulturní prvky vytržené z jejich původního sociokulturního kontextu. Přirozeně klasický evolucionismus rezonoval

s dílem Charlese Roberta Darwina, jenž stojí u zrodu současné teorie biologické evoluce. Ačkoli představitelé klasického evolucionismu nevyčázeli přímo z Darwinova díla, najdeme mezi nimi pozoruhodné shody. Darwin neměl příležitost sledovat proces evoluce takřikajíc na vlastní oči, ačkoli dnes existuje celá řada takových pozorování [srov. Dawkins 2011]. Darwin proto dokazoval proces biologické evoluce pomocí rozmanitosti v prostoru, kterou mohl kolem sebe pozorovat. Zeměpisné rozšíření druhů v důsledku migrace a rozmanitost příbuzných druhů v různých lokalitách lze vysvětlit pomocí teorie biologické evoluce. Podobně postupovali také představitelé klasického evolucionismu. Rovněž neměli příležitost pozorovat evoluci jedné existující kultury v jednotlivých etapách vývoje. Evoluci kultury proto dokládali rozmanitostí v prostoru. Obecně lze konstatovat, že v klasickém evolucionismu představovala každá kultura pouze přechodný stav na žebříčku vývoje od primitivního stavu k civilizaci. V tomto smyslu můžeme říci, že existovala rozmanitost kultur v čase, rozmanitost kultur v prostoru byla výrazem odlišného tempa kulturní evoluce v různých koutech světa.

Rozhodující úlohu v antropologii na přelomu 19. a 20. století shrál zakladatel americké kulturní antropologie Franz Boas (1858–1942), jenž vystoupil proti evolucionistickému paradigmatu v antropologii. Argumenty proti němu formuloval v přednášce nazvané *Limitations of the Comparative Method of Anthropology* (Omezení komparativní metody v antropologii, 1896). V ní zdůraznil, že podobnost kulturních prvků není důkazem jejich společných historických vztahů, ale daleko pravděpodobnější je jejich historicko-prostorová souvislost, tj. měl by se upřednostňovat podrobný výzkum jednotlivých sociokulturních systémů s ohledem na difuzi jednotlivých kulturních prvků v prostoru, a nikoli v čase [Boas 1987]. Na druhé straně Atlantiku podrobil kritice klasický evolucionismus jeden ze zakladatelů britské sociální antropologie William Halse Rivers (1864–1922). Ačkoli byl sám dlouho pod vlivem evolucionismu, s axiomy tohoto paradigmatu se rozešel v roce 1911. Tehdy jej zvolili prezidentem antropologické sekce Britské společnosti pro pokrok vědy a v inaugurační přednášce formuloval nový program antropologie. Ta následně vyšla tiskem pod názvem *The Ethnological analysis of culture* (Etnologická analýza kultury, 1911). V ní označil evolucionistickou tradici britské antropologie za neudržitelnou, a to ve světle poznatků, které jsou získávány přímo v terénu. Doslova napsal, že „... analýza kultury musí předcházet spekulacím o evoluci institucí...“ [Rivers 1999: 130]. Axiomem antropologie se má napříště stát

práce s lidmi. Sběr artefaktů slouží pouze jako doplněk podstatnějších dat, která lze získat pouze od příslušníků kultury.

K renesanci evolucionismu došlo v antropologii po druhé světové válce. Teoretický přínos tehdy znamenala hlavně díla, která publikovali Leslie Alvine White (1900–1975) a Julian Haynes Steward (1902–1972), Margaret Meadová (1901–1978), Marshall Sahlins a Elman Service, kteří v 50. a 60. letech oživili v antropologii zájem o téma kulturní evoluce. Tak například Steward pracoval s modelem multilineární evoluce, neboť zastával názor, že sice může docházet k vývojovému paralelismu, ale vlivem ekosystému a rozdílných technologií dochází spíše ke košatění stromu kultur, evoluce se rozbíhá do mnoha linií [Steward 1976]. Pozornost si zaslouží dílo připravené Marshalllem Sahlinsem (nar. 1930) a Elmanem Servicem (1915–1996) *Evolution and Culture* (Evoluce a kultura, 1960), kterým reagovali na nejednotnost přístupů k evoluci kultury v antropologii. Rozlišili v něm obecnou a specifickou evoluci, které chápou jako dva různé aspekty téhož procesu celkové evoluce (orig. *total evolution*). Specifická evoluce je proces, při němž dochází jak k diverzifikaci a specializaci kultur, tak k jejich konvergenci, a to v důsledku kulturní adaptace na rozmanité ekosystémy a vzájemného kontaktu kultur. Koncepce obecné evoluce jen konstatuje „přechod od nižší k vyšší transformaci energie, od nižších k vyšším úrovním integrace, od nízké k vyšší všeobecné adaptabilitě“ [Sahlins, Service 1960: 38]. Je to zkrátka nárůst komplexity a účinnosti kultur, aniž se v koncepci obecné evoluce stanovují její nutná stadia a jejich pořadí, jak to činili představitelé evolucionismu.

Klasický evolucionismus a neoevolucionismus patří k výrazným paradigmátům ve vývoji antropologického myšlení, jejichž představitelé usilovali o vysvětlení dlouhodobých trendů rozpoznatelných v sociokulturních procesech. Tato výkladová schémata ovšem neharmonují se současným antropologickým myšlením. Nicméně již řadu desetiletí se intenzivně formují výzkumné směry vycházející z darwinismu, které se orientují na více než jen relativně úzkou oblast studia organického světa. Patří k nim například evoluční ekonomie, evoluční chemie, evoluční fyzika, evoluční lingvistika a mnohé další. Přirozeně vznikly takto orientované směry zaměřené na studium člověka a kultury. Výsledkem tohoto intelektuálního a výzkumného úsilí jsou evoluční modely kultury, které chápeme jako takové modely kultury, které jsou utvářeny v teoretickém rámci univerzálního darwinismu nebo přímo teorie biologické evoluce. Evoluční modely kultury vznikají v rámci takzvaných evolučních sociálních věd, do nichž

patří zejména etologie člověka, sociobiologie, evoluční psychologie, memetika, behaviorální ekologie člověka a koevoluční přístupy ke kultuře. Slovní spojení evoluční sociální vědy vyjadřuje průnik mezi přírodními a společenskými vědami a také aspirace na vzájemné porozumění „dvou kultur“, přírodovědné a společenskovední. V současnosti se jedná o poměrně široké řečiště věd, směrů, přístupů a škol, které studují kulturu a její evoluci z perspektivy univerzálního darwinismu s důrazem na teorii biologické evoluce. Evoluční sociální vědy podle našeho názoru usilují o *vysvětlení a predikci* lidského chování prostřednictvím modelů kultury jako analytických nástrojů. Zřetelně můžeme rozlišit čtyři typy evolučních modelů kultury:

1. kultura jako systém biologických adaptací (etologie člověka, sociobiologie, evoluční psychologie)
2. kultura jako systém replikátorů (memetika)
3. kultura jako produkt koevoluce (teorie dvojí dědičnosti, evoluce kultury kulturním výběrem, epidemiologie reprezentací)
4. kultura jako systém behaviorálních adaptací (behaviorální ekologie člověka)

Vzhledem k rozsahu tématu se v následujícím výkladu omezíme výhradně na třetí typ evolučních modelů kultury. Zbývajícím třem a celkovému přehledu jsme již pozornost věnovali dříve [srov. Soukup 2010a, 2010b, 2010c].

Koevoluční modely kultury

Jedním z ideových zdrojů koevolučních modelů kultury se stala studie *Variation and selective retention in socio-cultural evolution* (Variace a selektivní uchování v sociokulturní evoluci, 1965) napsaná americkým sociálním psychologem Donaldem Thomasem Campbellem (1916–1996). Její autor zastával názor, že evoluce v darwinovském smyslu probíhá v každém systému, který splňuje tři kritéria: vyskytuje se v něm rozmanitost, disponuje nějakým prostředkem transmise a má nějaký mechanismus selektivního uchování. Sám Campbell ve studii uvedl řadu příkladů takových mechanismů a procesů, jež způsobují změny v četnosti kulturních variant [Campbell 1965]. Na tuto ideu univerzálního darwinismu navázali čet-

ní badatelé usilující aplikovat evoluční přístup na kulturu a jiné systémy. Univerzální darwinismus můžeme definovat jako soubor teorií, které umožňují vysvětlení různých systémů nám známého univerza jako výsledku evoluce. Potenciál darwinismu v tom případě překračuje hranice studia organického světa.

Podstatou univerzálního darwinismu je tudíž tvrzení, že jakýkoli systém se může za určitých podmínek vyvíjet přirozeným výběrem. S evolucí přirozeným výběrem pracuje například Lee Smolin (nar. 1955), který předpokládá, že při evoluci vesmírů existuje mechanismus, který podporuje vznik černých děr. Ty podle něj slouží jako nástroj vzniku dalších vesmírů. Přirozený výběr tedy posiluje evoluci vesmírů podporujících vznik černých děr. Počítačový vědec a tvůrce konektivistického počítače William Daniel Hillis (nar. 1956) založil na principu evoluce přirozeným výběrem svou metodu tvorby počítačových programů. Proces začne tím, že do počítače vloží sadu náhodných instrukcí, které mají řešit nějaký problém. Nechá je spolu soutěžit, rekombinovat se a následně produkovat nové generace instrukcí. Postupně tím vznikají složité a fungující počítačové programy.

Campbella lze v tomto kontextu hodnotit jako vědce, který se zasloužil o revitalizaci evolučních teorií ve společenských vědách. Zároveň Campbell zavedl označení evoluční epistemologie. Ta vychází z názoru, že naše poznávání světa není konstrukcí, ale zakládá se na zkušenosti druhu se světem. Zakládá se na tvrzení, že přirozený výběr formoval naše kognitivní funkce tak, že jsme disponováni pro takové poznávání, které je výhodné z hlediska zvýšení šance na přežití a reprodukci. Obecně je možné také konstatovat, že Campbellovy myšlenky stály u zrodu populačních teorií kultury, které se označují též jako koevoluční. Durham tvrdí, že aplikování populačního přístupu komplikuje samotnou tradiční antropologickou koncepci kultury. V jeho světle totiž nelze kulturu chápat jako „ten komplexní celek“, jak by řekl Tylor. Budeme-li totiž kulturu chápat jako soubor heterogenních jednotek, nad nimiž operuje mechanismus selekce, který mění četnost uvedených jednotek, nemůžeme kulturu chápat jako stabilní koherentní systém. „*Zkrátka kultura je nahlížena ne jako forma, nýbrž jako distribuce*“ [Durham 2002: 198]. Durham pochybuje o dosavadním užívání antropologického pojetí kultury jako entity. Pokud založíme výzkum kultury na populačním přístupu, budeme přirozeně čelit otázkám hranic kultury. Pro kulturu nelze stanovit jasné hranice tím, že